

CUERA 1979

ANNADA XXV

1. CUDISCHET

RADIOSCOLA

EDIZIUN DELLA CUMINONZA RADIO ROMONTSCH / ORGAN DELLA CUMISSIUN RADIOSCOLA

Redacziun: *Alfons Maissen*

Emissiuns: 227, 228, 229

Stampa Romontscha, Mustér 1979

Anton Capeder davos possessour dalla Fundareia a Flecs/Salouf

Empremas emissiuns digl onn 1979:

ils 8 e 12 de schaner: «*La davosa cularia de fier a Flecs en Surmir*».

Ils 26 de schaner ed ils 2 de fevrer: «*Duas praulas sicilianas*».

Ils 9 e 15 de fevrer: «*Eulalia ha mirau sin mei cun in'egliada bunatscha e prusa*».

Informaziun, skizzas e fotografias derivan da René Blum, Savognin

Orientaziun

Las treis emissiuns ch'introduceschan igl onn niev 1979 ein de tut differenta tempra. Ils 8 e 12 de schaner presenta *Antonia Sonder* en collaboraziun cun *Franz Capeder*, omisdus a *Salouf*, ina interessanta lavur sur: «*La davosa cularia de fier a Flecs en Surmir*». Ils scolars vegnan fatgs enconuschents culla historia, cun lavurs ed indrezs, cun uaffens ed iseglia che vegnevan duvrai tier quella stentusa lavur, mo era vegnan menzionai progress e nauschs regress, cumpras, affits e dretgs che stuevan succeder el traffic ed iniziativas cun jasters e dumiastis. Sper tut las lavurs stueva era igl esit, l'andanta vendita dils products esser garantida. Enzacons documents che vegnan publicai en quest numer RS dattan perdetga d'ina remarcabla industria, derasada da lezzas uras ell'entira Europa mo era ella muntogna grischuna. En nossas valladas renanas lein nus mo far endamen ils dus Medels (derivai da: Metallum), Trun (Ferrera, Punteglias), Rueun, Schons, Bravuogn, la Ferreras, Tavau, Val S-charl etc.

Ils 26 de schaner ed ils 2 de fevrer prelegian dus scolasts duas praulas sicilianas a lur scolars en classa. Podà ch'ils scolars vegnan fascinai dad imaginaziuns dil Sid, reagond e fagend observaziuns e damondas. Pertgei praulas sicilianas? Ils Romontschs han gie praulas en abundanza. Buca daditg ei ina collecziun de 200 praulas talianas sepresentada sin meisa. En in'introducziun hai num ch'era ils scolars talians vegnien il bia confruntai cun praulas jastras, de derivonza franzosa e tudestga en translaziun. A quella tendenza ha ina Casa editura vuliu cunterfar. Era tier nus sepresenta beinduras il medem problem! Per igl agen resta savens pauc interess. Alla pagina 17 empau de pli sur de quei cass. Ils tetels dellas duas raquintaziuns ein: «*La spusa che viveva dil vent*» e «*Datla, bellissima datla mia!*» – Sur dil cuntegn lein nus quescher per buca tradir empras impressiuns, reacziuns immediatas e spontanias.

Ina tiarza emissiun, dils 9 e 15 de fevrer 1979, ei de lungatg engiadines. Finalmein puspei ina cumedia! – in giug auditiv, screts da professor *Victor Stupan*, Cuera. Il tetel dil giug secloma: «*Eulalia ha mirau sin mei cun in'egliada bunatscha e prusa*». Ei setracta d'ina vacca premiada. Il problem che *Victor Stupan* less exponer ei la renomada, plitost disfamada «Vendita della patria». L'acziun ha liug ell'Engiadin'aulta 1978. Persunas dat ei paucas el giug, quasi tons animals. *Jachen Carlin*, pur e possessur d'in bein puril, ei la persuna principala, secundada en silenzi da sia dunna *Anatina*. En in cert mument comparan marcadonts engles, franzos, tudestgs e talians. Sper in plidader vegnan ad ureglia las vuschs d'Eulalia, d'in tgiet burric e d'ina caura. Interessant ei de veser – e quei succeda savens tiel carstgaun – ch'il pur Carlin sedecida de far in pass fetg impurtont en sia veta, schegie decisiun tut cuntraria a siu sentir intern. En quei giug – e quei ei remarcabel avunda – damogna la dunna la situaziun; ella ei el cass de converter siu um cul soli mied dil «quescher». Ils cumpraders che sepresentan ein prepotents en lur regl de far finalmein la gronda fatschenta digl onn! Quei metta il pur en suspect e fitgonza. Carlin che fuva disaus de tschintschar cun Eulalia (Ulscha) sco cun in carstgaun, e che capeva siu lungatg, dat buca pli suatientscha als cumpraders, relai tuts e resta en gronda cuntentientscha era vinavon *pur e perveseder*.

Nus vein dau enzacons detagls culla mira d'intimar era scolas *sursilvanas*, *surmiranas*, de *Schons* e *Tumliasca* de tedlar il giug. Igl autur, *Victor Stupan*, ha surpriu sez la rolla principala. Nus astgein esser segirs che sia dicziun e siu art declamatoric levgeschi era als buca Engiadines la capientscha. Ei vegn ad esser in plascher de tedlar la cumedia. Las autras persunas dattan plidaders dil Post de programs, e che tut mondi bein ed endretg in suenter l'auter, cun bien tun e cun duida regia fonica e tecnica, ei *Cristian Joos* e ses tecnics responsabels. Alfons Maissen

Da minieras e dalla davosa fundareia da fer a Flecs an Surses

da Antonia Sonder, Salouf

Survesta dalla fundareia

L'aua dil Balandegn

Pegna 1

Il vau della Gelgia

Pegna 2

Istorgia viglia

Forsa vez er vusoters gio eneda ni l'otra santia a ruschanar ni rachintar da minieras e culareias da fer. Forsa vez er santia ensatge an connex cun las bleras extgavaziuns tg'èn neidas fatgas ainten igls davos decennis an nossas muntognas. Chellas tgavadas òn do gronds sclarimaints, e nous savagn tgi pievels fitg vigls, da dei dei avant Cristus, eran gio an posses digl metal grev digl fer. Els duvravan chel metal per far londror sias armas da tgatscha e da ghera e per furmar la gaf-fanaglia per luvrar igl tarragn. Oramai era igl metal digl fer ena fitg impurtanta tgossa per igl veiver digls carstgangs.

E danonder niva igl fer? La scienza naturala ans dei, tgi las avagnas da metal, er digl fer, vegian sies origin ainten ena perioda da taimp fitg vigl, noua tgi totta veta organica segl mond pigli-va pir sia antschatta. Transfurmaziuns mecanicas e chemicas ainten la crosta dalla tera, caschunas tras avas ed acid carbonic, vegian furmo igls metals massivs ed er igl fer ainten igl intern dal-las muntognas.

Uscheia varon bagn tot igls pievels tras tot igls tschentaners adegna puspe furo e sgarto ve dal-las muntognas per tschartger e trer alla gleisch la crappa tgi cuntigniva igl fer. Nous savagn er tgi chella activitad è savens stada fitg gronda e tgi ella ò zond imprimia ad en taimp igl sies nom: «taimp da fer».

Cuins luvrava bagn per rabagler la crappada fer alla gleisch? Anturn igls onns 1350 ins cunascheva an Europa anc nign pulver da sagliantar. I dava ena metoda tg'è neida pratitgeida anfignen no ainten igl 18avel tschentaner. La seira tard niva ainten la tgava da crappa anvido se en fi, ve cunter igl crap tgi cuntigniva igl fer. Chel fi ardeva totta notg, anfignen tgi la caltschigna tgi circumdava igl crap geva da part. Ossa sa lascheva igl crap tgavar or e daliberar cun la glivira. Alloura niva el mess ainten satgs e se dies purto alla gleisch digl de. Las tgavas ainten las muntognas savevan esser anfignen 40 m. lungas. Chegl era per igls carstgangs ena greva e fadigiosa labour e cants sclavs e subdits varon stuia lascher la veta ainten chels suterans. Da chegl dattan pardegga s-chelets ed ossa da carstgangs tg'ins ò catto pi tard.

Anturn igls onns 1400 eran er sen territori Retic neidas scuertas ed explotadas bieras minieras da fer. Ellas eran an gronda part an posses da l'Austria e digl uestgia da Coira. Sur da chellas minieras e fundareias da fer, veva l'Austria tschanto administratours, omens capavels ed iniziants, tgi vevan da vurdar tgi minieras e fundareias rendan e creschan.

Egn da chels administratours era, anturn igl onn 1588, Christian Gadmer da Tavo. El seia via-gia tras tot igl territori dallas 10 Dertgeiras e vegia nudo se tot las minieras da chel taimp e chegl eran betg manc da 93 tg'eran neidas explotadas tranter igls onns 1589–1603. Per numnar versacantas sen noss territori: ad Alvagni, a Lantsch cun igl piz Cotschen, a Brinzouls, Barvogn, Filisour, Tavo e Casti, a Mon, Stierva, Salouf e Tini-zong ma er an Engiadegna, val Schons e Surselva. Da co dareivan bagn er igls noms da Farrera an Schons e Champfèr an Engiadegna tgi vot deir navot oter tgi «Camp da fer».

Tot chellas minieras e fundareias purtavan igls noms da sontgs ni da sontgas, per exaimpel: sontga Elena, sontga Cristina, ni sontga Sofia, ni er sontg Mitgel, sontg Leza, sontg Pol ni sontg Giatgen. E tgi ò betg santia igl nom da sontga Barbara an connex cun igls miners. Ella è anc oz la patrunga digls miners e da chels tgi lavouran ainten las muntognas. Ainten sia greva e stentou-sa labour imploreschan els anc oz igl sies ageid e la sia protecziun.

Ma cun igl taimp ò chegl sa mido. Igl onn 1648 òn las 10 Dertgeiras sa cumpradas libras da l'Austria e las minieras e fundareias da fer èn eidas scu regal ve ainten igls mangs digls cumegnns. La pussanta Austria veva do gronds impuls, e sot sies mangs veva l'industreia da fer fatg tras gronds svilups, er per bagn digl paeis. Las singu-

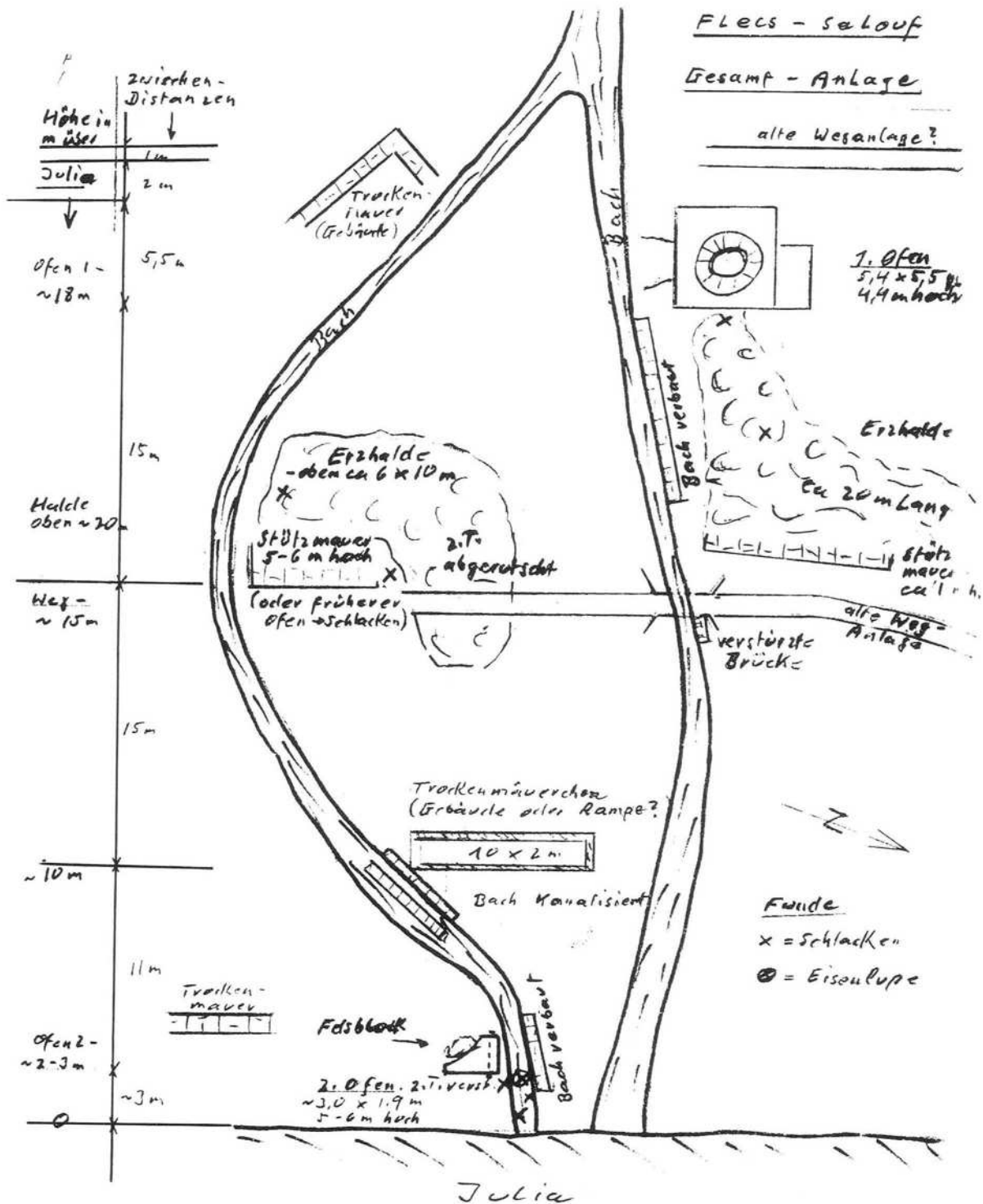
las minieras e fundareias vevan an sasez betg ple la forza da pudeir prosperar. Bagn on tscho e lo singuls, ni societads, pruo cun grond sforz da dar puspe nova veta all'explotaziun digl fer, ma gl'è sto amprovas, tg'èn bagn spert crudadas ansemen. Igl antier andamaint da minieras e fundareias da fer, purtava gio sen sasez igl sagial dalla mort.

Il fuorn de fundareia cun vesta dal Sid.

La ruosna rodonda d'emplenida survart dil fuorn.

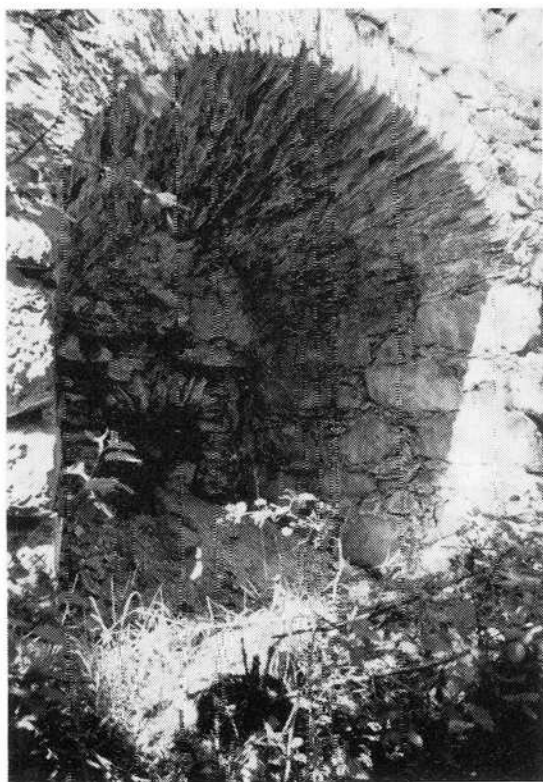

Igl territori da Flecs

Ena fundareia da fer, tg'ò gia las sias decadenzas, ma er la sia renaschientscha anc ainten igl davos tschentaner ed anfignen no ainten igl noss odiern tschentaner è bagn stada chella da Flecs an Surses. Gnornd da Casti anse vers Surses, schea chel territori, siva la stretga digl Crap Ses, dretg dalla veia tgi passa tras la val e digl flum dalla Gelgia, sen en otezza da 1100 m s.m. Igl territori appartigna alla vischnanca da Salouf. En'eda passava er ena veia cotras e liiva la vischnanca da Salouf cun Flecs, igl Crap Ses e la staziun da Casti. Prubabel era chella veia neida biigeida en'eda an emprema lengia per manar igl material dalla fundareia da Flecs ve sen la veia da Ses e da lo anavant. Sen chel lia az patta er l'ava digl Balandegn, chell'ava tgi vign digls mulegns da Salouf, a val e sbucca ainten la Gelgia. Avas eran gio d'enorm'impurtanza lò noua tgi fundareias e fuschignas existivan.

Chel territori, anc avant 100 onns an plagna veta ed activitad è oz pitost en lia isulo e banduno. Anc ainten igls onns 1920 ins cattava cò las ruiognas da tgesa, fuschigna e stalla e la veia per igl passadi a Casti niva fleissamaintg duvrada.

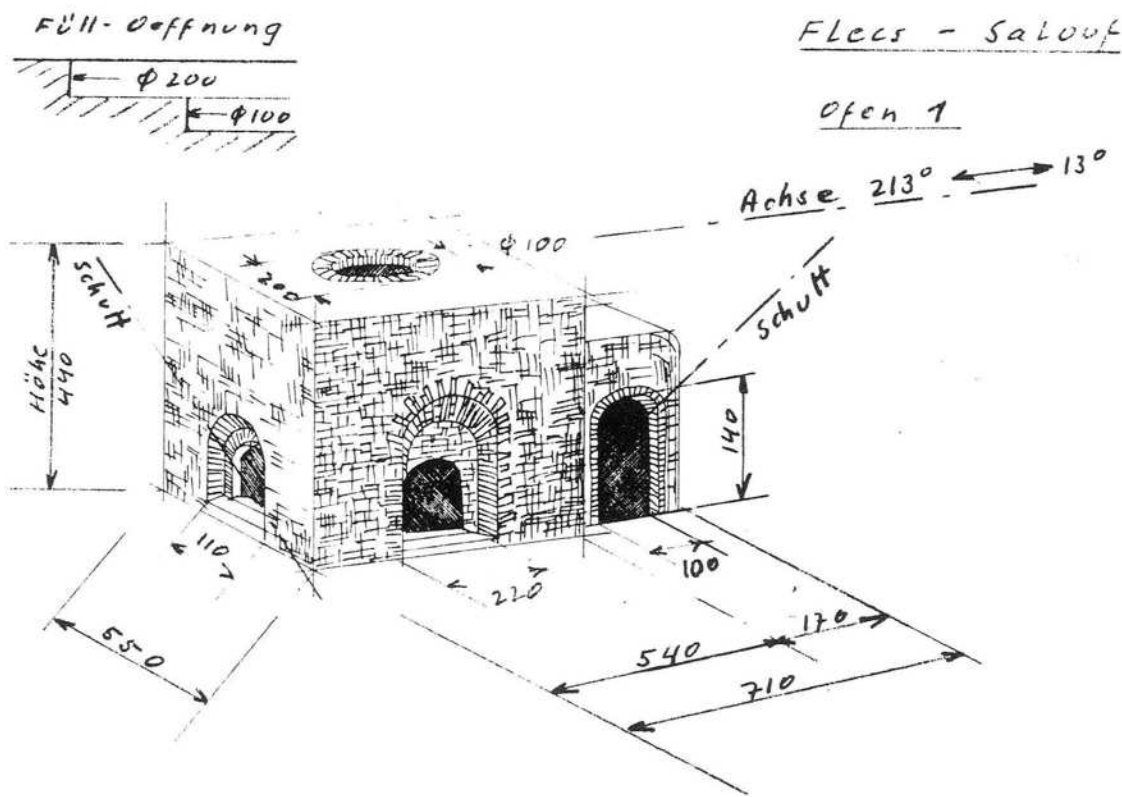
Abstichöffnung

Entrada della surcuvretga uvertura de suffel el Nord.

Uvertura de fol e suffel da vart meridionala e l'aua dil Balandegn

SKIZZE von Ofen 1 nach V. Dietrich (1972)

vermessen Sommer 1977

Ma gio anturn igls onns 1945 ò igl martgea da Turitg cumprio las avas dalla Gelgia e digl Balan-degn ed o spazzo las ruignas anc existentas per duvrar igl tarragn per igl implant da sias ovrar electricas. La veia tgi passava eneda co tras, vign er gio da dei betg duvrada, e la punt tgi manava ve sur la Gelgia è crudada ansemen. Igl antier territori da Flecs è plang-plang davanto en'antgerna salvada surcarscheida da pegns e pignoula e sur-samnada da crappa, en li chiet noua tgi angal ple las glioirs, las golps ed igls tschervs tignan sias scuntradas nocturnas.

E tuttegn, schi nous ans schinigiagn betg da descender eneda la sponda sot Salouf e siva passar per stretgas sendas sur crappa e munschnas tras igl territori da Flecs, stainsa stupias e plagn smarvegl da cattar ainten chel li en cal restanza da meirs ed er anc dus furns, ainten igls cals i niva en eda culo or igl fer. Egn da chels è anc zond bagn mintignia l'oter è pi donnagea d'oras ed avas.

Istorgia da Flecs

Flecs ni er «la Schmelza» scu chels digl con-turn numnavan chel territori, ò sia storgia docu-mentada antras rastanzas, scritgeiras e tradiziun. Documaints an scretg sur igls furns ed igl anda-maint a Flecs ans dattan retgs sclarimaints e tan-schan anavos gist per 150 onns

Igl onn 1828 existiva nign travagl ple a Flecs. En travagl da pi bod era prubabel ia aint. Ma gist chel onn ò en signour Martin Versell da Bludenz an Austria lia dar a chel li ena nova antschatta. El ò fatg tar igl cumegn da Salouf la dumonda da comprar chel tarragn per biagier sessour ena tgesa, ena fuschigna ed ena stalla. La dumonda è stada concedeida.

Tranter cumprader e vendader è nia stipulo en contract. Ainten chel ligiainsa tranter oter: Igl cu-megn da Salouf venda a Versell en toc gôt a Flecs cun igls dretgs da pinar la lenna per 6 onns. Sen chel territori po el biagier ena tgesa per abitar ed

ena fuschigna an la dimensiung da 40 peis lunghezza e 40 peis ladezza. Versell survign er igls dretgs da l'ava digl Balandegn, en dretg tgi vess dad eir ve sen mintga proprietari legal dalla fuschigna. Persiva ò Martin Versell da paer agl cumegn da Salouf 80 florins, 40 florins dalunga e l'otra mesadad an tres meis.

Tar lavours da transport duessan igls vashigns da Salouf esser previligias. Mintga possessor da chella fuschigna sto esser da mastier farrer ed er luvrar ve da chel. Sur da chegl sto el sa legitimar cun scritgeiras, sagond las leschas da Cantung.

Uscheia ainten igl contract, saro giu tranter igl cumegn da Salouf e Martin Versell igls 22 da matg 1828. Per igl cumegn da Salouf ò sotscretg en «Urbanus» probabel en pader caputschign tgi avdava da chels onns a l'ò. Igl pievel saveva da chel taimp anc strouschamaintg screiver e firmava magari contracts e scritgeiras cun la noda tgesa.

Ainten chel contract vignan igls dus furns per cular or igl fer betg numnos. Tenor perscrutaziuns digls davos decennis an nossas valladas, vign supponia tgi chels seian biagias gio ainten ena perioda da pi bod, probabel gist siva digls 1600.

Uscheia ò Martin Versell igl onn 1828 puspe mess mang ve da chel li. El varo exploto igl gôt, biagia tgesa, stalla e fuschigna e turno a cular or igl fer e batter el sen la massa. Cant dei tgi chel travagl ò cuzzo savainsa betg exact. Ma gio igl onn 1840 veva el probabel mido mang ed era ia ve an posses d'en cont *Rênard da Schleswig*. Igl onn 1847 seian tot igls bietgs l'ò schaschants nias destruias digl fi.

Cun chegl pardainsa er nous igl fastez e savagn per blers onns betg ple tge gl'è capito a Flecs.

Pir igl onn 1866 ans dat en nov contract puspe er novs sclarimaints. Nous stuagn pansar tg'igls bietgs a Flecs seian nias puspe reconstruias, partge ainten chel onn è tranter en signour *Carl Raschèr*, scu irtavel da plevant Raschèr da Coira e Peter Bernard, mester-farrer da Jenins, nia saro giu en contract d'affit. Ainten chel contract surdat Raschèr a Peter Bernard a fit e per cumplagn adiver la fuschigna sen territori da Flecs cun tot igl inventari, dasperas er la tgesa e la stalla. Per igl proprietari sez vign reservo en'abitaziun segl plang soura dalla tgesa, la conproprietad digls schlers ed en plaz an stalla per metter en tgaval ni ena vatga.

Chel contract è ia an vigour igl 1 mars 1866 per catter onns. Igl fittadign veva da paer ena bonificaziun annuala da fs. 340.—, la mesadad sen la

Fuorn 2

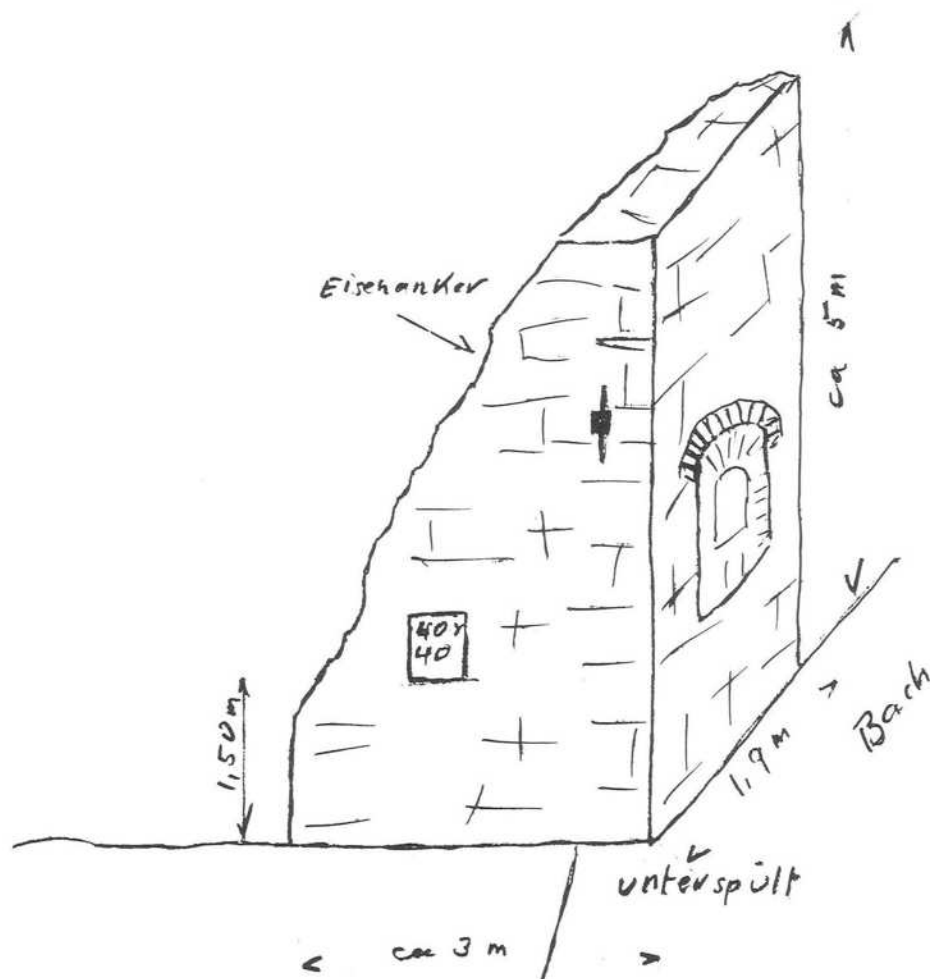
Maletg sura: Abstichöffnung auf der Nord-(Bach) Seite.

Maletg sut: Vesta dagl Orient (vart della Gelgia)

5 Kizze

des 2. (ältern?)
Ofens

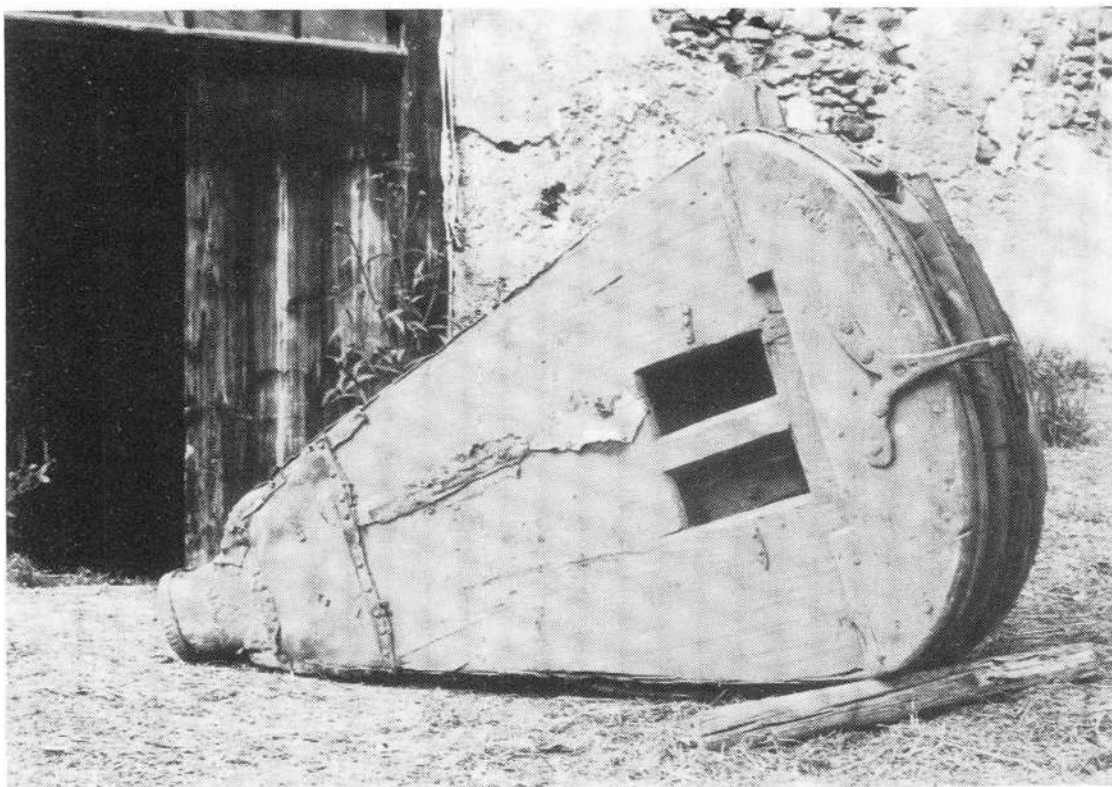
fiera da matg e l'otra mesadad sen la fier da sontg Andrea, igl december.

Carl Raschèr era da mastier inschigner ed era ainten igl frataimpemigro ainten igls Stadis Unias dall'America, a Chicago. Igl travagl a Flecs veva el surlaschea a Peter Bernard.

Igl onn 1876 veva en gioven da bung 20 onns, Anton Capeder da Salouf, fitto sies emprendissadi da farrer a Coira. Cun sias giovnas forzas e plagn iniziativa turna el a tgesa e s'interessescha da cumprar igl andamaint da Flecs, cun furn e fuschignas. El sa metta an contact cun Carl Raschèr e Chicago per cumprar da chel la possessiung. Lez surdat a sies competent dr. Würth da Coira, advocat, da contrahar cun Anton Capeder.

Gio igl onn 1877, oramai cun 24 onns, davainta Anton Capeder possesour digl territori a Flecs cun tgesa, stalla, dus fuschignas, egna soura ed egna sot, cun tot igl inventari, furns, dretgs d'avas e lennoms. Per chel antier posses è el gia da paer a Raschèr la somma da frs. 2200. —

Uscheia è en gioven carstgang, cun tschaffen ed anim, puspe ia vedlonder da dar nova veta agl travagl da Flecs. Puspe niva transportada notiers la crappa da fer. Ainten igls furns ardevan igl fi per igl luanter e siva niva el battia sen la massa per furmar l'ondror gaffanaglia per pour e mastirant, gottas e gottignas, zappigns e zappungs, cuntgidelas, fers, clappas, isaglia, seradeiras e anc blier ple. Igl gioven farrer, pruava cun sia la-

Igl immens fol dalla fundareia a Flecs/Salouf.

vour da rivar tar en undrevel gudogn per sasez e per la populaziun digl conturn. Ma nous savagn er, tgi grondas retgezzas en betg crudadas giu.

Dallas minieras

Noua niva la crappa da fer, tgi niva culada or a Flecs recaltgeda. Giudlonder ans rachinta igl cronist:

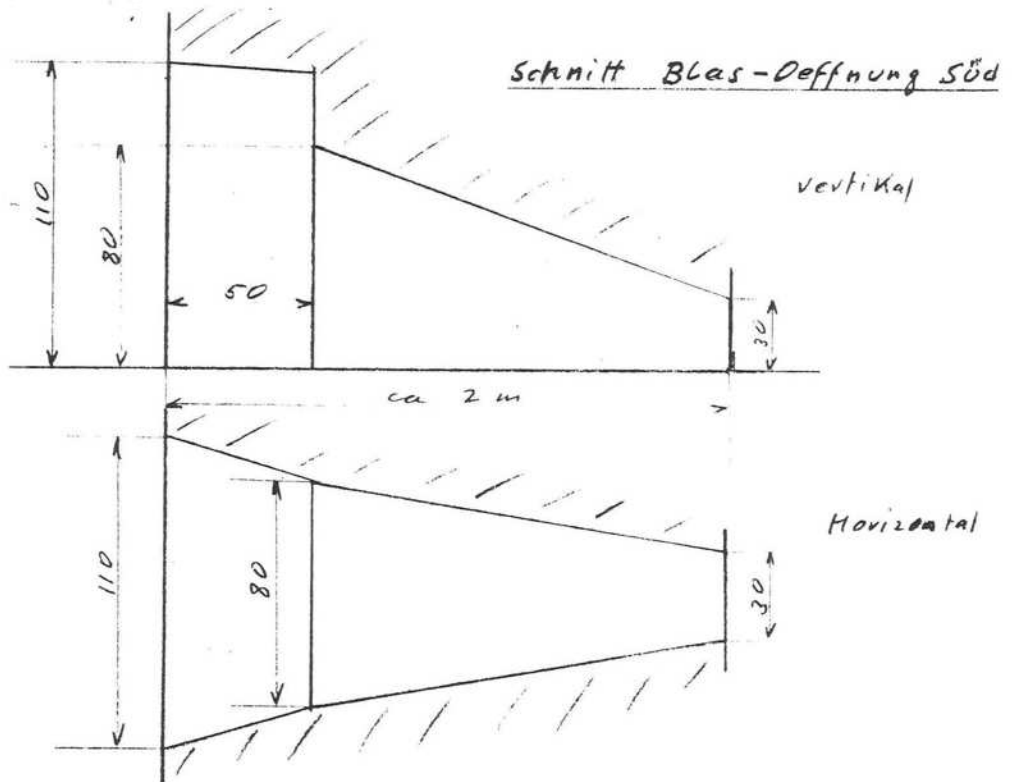
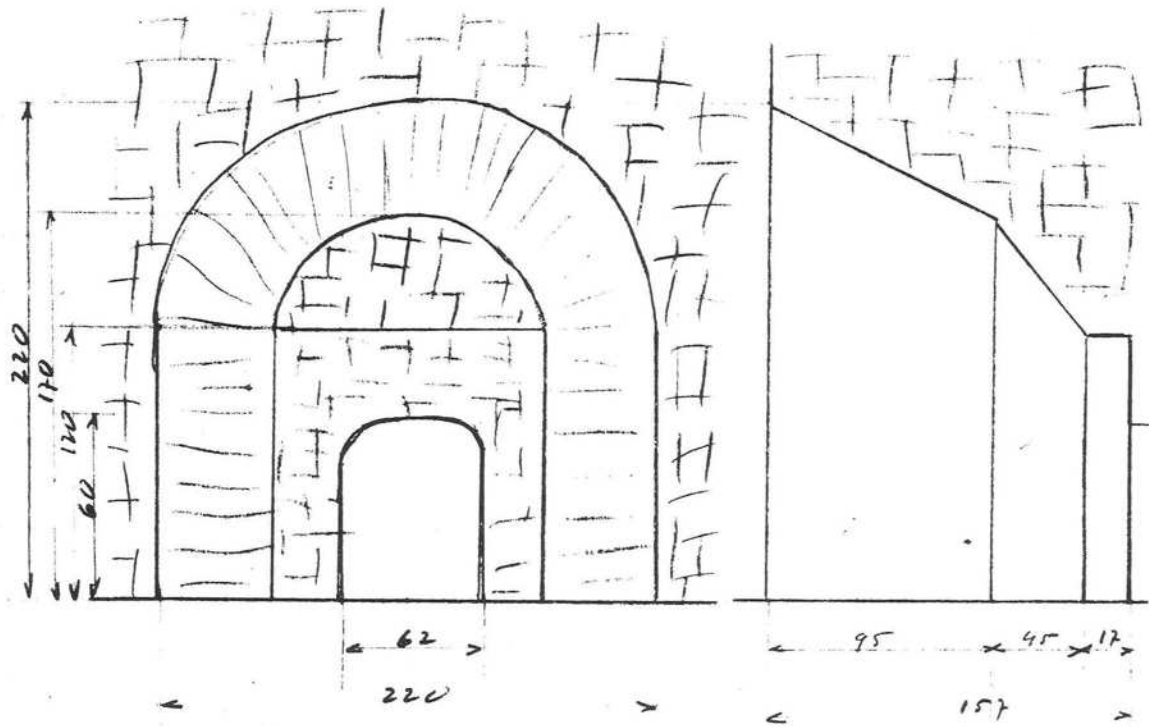
Ainten igls onns 1800 niva la crappa da fer per Flecs transportada or dalla val d'Err, giu da l'alp Ziteil ed or dalla val Nandro. L'ò agl pe digl piz Alv èn anc oz da catter las ruignas da dus tgavas da crappa da fer. L'exploitaziun dalla crappa era ord muteivs da clima pussebla angal da tarragn. Igls tgavs eran sen en'otezza da bung 2500 m s.m. Taimp d'anviern, cun schlet indrez, fiss betg sto pussebel d'abitar se cò. Igl transport dalla crappa era loancunter pussebel angal d'anviern cun schlisa, per pudeir untgeir or tschertas foppas e pendenzas pi grondas. Igl transport niva savens fatg digls pous da Riom, Cunter e Parsonz cun manadeiras da corna e darar cun tgavals. En tur cuzzava dus deis, ed an cass betg previas, scu da rocas oras neivs e fardaglias, zond treis. Normalmantg era igl amprem viada,

anc da notg, d'avent da Riom anfignen segl li d'exploitaziun ed anavos anfignen Riom. Igl sagond de gevigl da Riom giu sot igl Tort, sur igl punt dalla Gneida e da l'ò d'avent niva rot veia tras igls pros dalla Gneida e Vagleglia anfignen or a Flecs sen territori da Salouf. L'ò dafor igl lèt digl Balandegn eran igls furns noua igl fer niva culo. Per manar ena tgergia crappa niva paea tschintg ranschs. L'impresa veva da metter dus omens a disposiziun per mintigneir la veia e gidar agls vuturns an cass da basigns. Chels vevan er da preparar la crappa e gidar carger.

Cular or igl fer

A Flecs niva la crappa culada antras igl fi da lenna. Carvungs da crappa nivan da lez taimp betg an dumonda, causa dalla enorma tgerrezza da transport dalla Germania anfignen no tar igl noss Cantung. Per catter lennom schi manivel scu pusseibel, veva igl cumegn da Salouf mintgamai do la concessiun da pinar igl gòt d'avent da Flecs anfignen ainten la prada da Daneis, ancunter ena bonificaziun d'en crezer per planta, ca. 25 rps. Causa da chegl, veva igl clima an Sotgòt sa pegioro da tala maniera, tgi la madirada digls èrs a Burvagn e Salouf sa tardivava per en'emda.

Abstich-Öffnung (Ofen 1)

Loancunter purtava igl transport da lenna en undrevel gudogn alla populaziun digl conturn.

Cular or igl fer vot deir navot oter tgi «luantar». Luanto vign betg igl fer fitto, mabagn la substanza, vot deir igls garnitschigns cuntignias ainten la crappa da fer. Tgi tgi ò propa invento igl cular or igl fer, chegl mianc ins so. La metoda da luantar crappa da fer e rastada pressapac la madema davent digl «taimp digl fer» anfignen no tar noss tschentaner. Igls furns eran tgeghels quadrats da meir, fludros davains cun ena grossa molta per betg tgi la caleira possa fugeir tranter las fessas or. Tras ena gronda buca niva sotaint plumagea se en caschner da lenna e giu dalla rosna da sou-ra niva svidada la crappa da fer. La rosna soura stueva er neir stupada pulit per betg lascher eir a perder la caleira. Da mintga mang vevan igls furns en rosna, la furma conica, ainten la cala nivan catscheas igls fols per zuflar se igl fi. Antras la caleira produtgeida, ins stueva cuntanscher caleiras da 1530 grads, niva igl fer culo. Chel fer n'era betg cuntignia ainten la crappa gist an furma d'antieras avagnas e gross gnocs. Gl'eira pitost angal garnitschigns. Igl fer vign pir furmo antras igl proceder digl arder. Cotras safurma igl gas da carvung. Chel sa leia cun la substanza ferila cuntigneida ainten igl crap ed i dat londror ena sort broda mettatica. Chella scumanzava alloura a guttar, sumigliant a guttelas-mel e tras canaligns nivigl manadas or ainten las furmas da fer.

A Flecs ins culava ple ena schort crappa neira, tgi sa lascheva luantar bagn tgunsch. Ma i dat er otra, bregna, cotschna e verda.

Cun tot chegl ponsa ossa levamaintg immaginar igl grond travagl tgi rigiva anc avant tschent onns a Flecs. Ma ena nova epoca veva scumanzo, alla cala er igl andamaint da Flecs, tratg se cun grond optimissem, n'ò betg pudia resister. Igls mettels moderns sur mar e per tot l'Europa anturn on do la pussebladad da ratrer igl fer a bung prietsch digl exterior. Siva digls 1800 en nias se igls gonds furns ainten las cuntradas d'industria, scu an Germania, Sveda, America e Russia noua tg'ins cattava retgas avagnas da crap fer.

Uscheia ò igl pitschen Flecs betg ple pudia concorrer ed igl andamaint è anturn igls 1900 crudo ansemen. Tranter igls onns 1900–1910 ò igl possessour, Anton Capeder, anc do sies bietgs a fit ad ena societad «Aktienbrauerei» da Coira per metter sottetg igls sies luvrants tgi luvravan ve dallas gallereias digl Crap Ses. Igl inventari

dallas fuschignas a Flecs è nia vandia durant la ghera digls 1914–1918 ad en signour Reich da sogn Giagl per fer vigl.

Taimp futur

Ed ossa, tge niro a davantar ainten igl futur cun chel territori a Flecs? noua tgi sacattan anc oz dus furns or digl taimp dalla fluriziun? Igl biro turistic a Savognin an Surses, cun omens interessos on gio ideas e plans per schurmager igls furns ed er far ena veia da pedunzs tras chel territori, noua ins pudess alloura sez dar en'igleida sen chellas restanzas or d'en taimp passo.

Regordientschas

Radioscola: Giunfra Antonia, vous ischas egna dallas beadias digls davos possessour da Flecs, Anton Capeder. Savez vous da deir ni chintar ensatge tgi vez santia sur da Flecs?

A.: Ma chegl tg'ia sa è an sasez betg blier. la veva angal 9 onns cura tgi mies tat è mort. Ossa vaia anc en onda tgi rachinta, tg'ella ansemen cun mia mamma, purtavan ainten en canasterign igl giantar a mies tat tgi luvrava a Flecs. Mia tatta chintava er, tgi donnas da Salouf gevan giu Flecs a torreir la peiratosta ainten igls furns bagn scaldos.

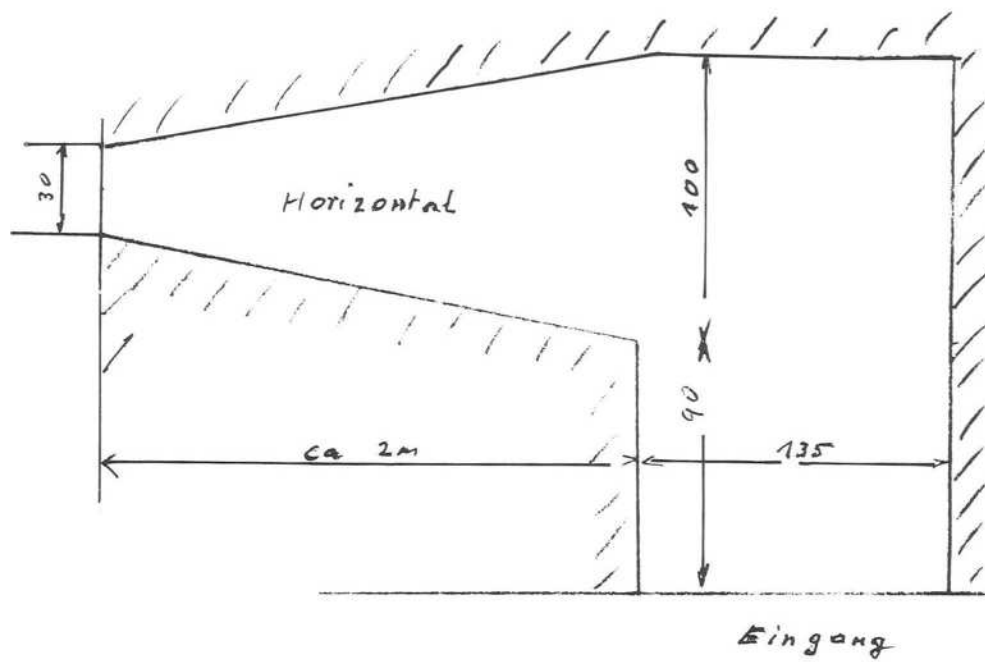
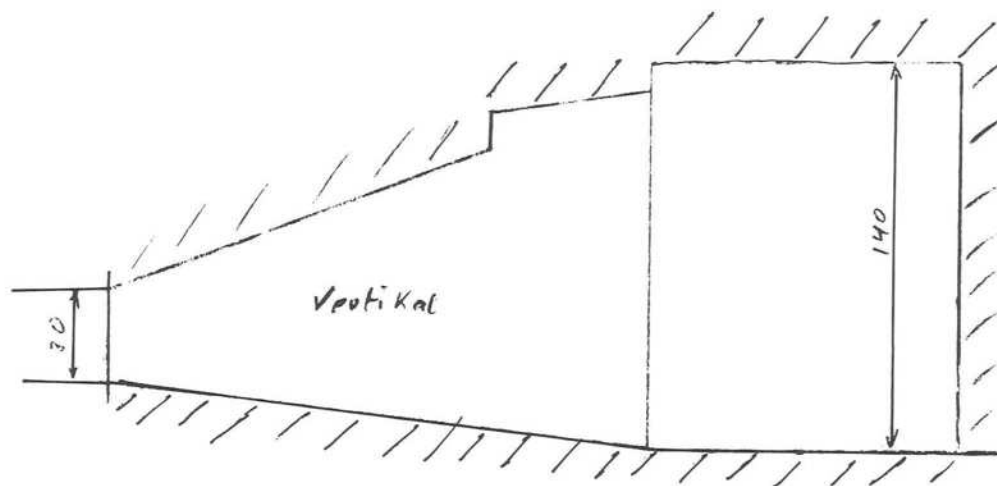
Mies tat abitava betg a Flecs, el turnava mintgamai la seira a tgesa a Salouf. Uscheia veva el do ve la tgesa chigiu ad ena famiglia Veraguth da Tusang. Mamma e feglia on vivia blers onns a lo. Siva la mort dalla mamma o la feglia az ratratg a Salouf. Ma ella lascheva uscheia ancrescher per chel lia, tg'ella geva prest mintga de or sot Salouf, sen en mot e vurdava oragiu sen chel lia e sen la sia tgesa d'en'eda. E tg' an Surmeir n'ò betg cunaschia chella femna originala tgi geva en'eda da tgesa tar tgesa a vender igl sem d'iert ni igls tees? L'Elisabeta Veraguth, ni er chella da Flecs, scu ella niva savens numnada.

Siva la mort da mies tat era pader Alexander fitg consternia ed el scheva a me mattatscha, tgi mies tat seia sto en bung e respectabel om e rancunaschia ainten tot la vallada per en bung farrer.

Chest onn, 1978 en gist 50 onns siva da sia mort.

Parchegl spera da dastgeir deditgier chesta mia emissiun a sia regordentscha, vot deir alla regordentscha da mies tat *Anton Capeder* tg'ia va carezzo usche fitg d'unfant.

Schnitt Blas-Öffnung Nord mit Anbau

Vertrag.

Greisfurm der Pöbligen Gemeinde Salze unverspitzte u. Martin
Kessel von Lledung unverspitzb.

1. Die Gemeinde verkauft an Vessel ein Stück Wald auf
fünf Jahr, wofür ebenfalls an die Ökonomie unterhalb des
Lernwassers ansehnlich an dem Bach Bolandegg oder Qua
Sella punt pitschna wofür von dem Saluzer Mühlen
unterhalb des Wasser ins Landwasser fließt grangt.
innerhalb ist die Grenzlinie durch Pflanzungen in drei Tennen
bezeichnet das Holz das noch 6 Jahren nicht abgeharnt ist
fällt an die Gemeinde zurück.
2. Die Gemeinde kauft den Vessel ferner das Recht in diesem
Wald eine Baumstammföhre in ein Messer in einem
Querschnitt von 40 ft. Fuß lang in 40 Fuß breit, zu erichten,
in. das Wasser des obgenannten Bachs über den Qua Sella punt
pitschna von dem kleinen Brückel bis zum Einfluß des selben
ins Landwasser zu einem öffentlichen Gebrauch.
Dieses Messerrecht bleibt nach dem Eigentümern der
Föhre in. geht mit demselben auf jeden künftigen
Eigentümer über.
3. Dafür bezahlt Vessel an die Gemeinde fl. 80 schreibet
aufzig Gulden in. zwar die einen Hälfte bis in 8 oder 10 Tagen
die übrige Hälfte von 40 fl. bis in zwei Monaten d. i. Ende
Juli 1828.
4. Drei Arbeiten in. Fuhrmannschaften haben die Bürger der
Gemeinde Soluz bei zeitigen Anrufen in. gleiche
Bedingungen des Vorrecht vor Fremden.
5. Jeder Eigentümer dieser Föhren oder Wasser des selben

2, Ein Gammeln auffhilt den Versel ferner das Raft im diesen
Walden eine Gammeln pfinden und ein Wasserfisch in einem
Quadrat von 40 Fuß lang in 40 Fuß breit, zu rieft,
in das Wasser des obigen alten Laufes über den Quellpunkt
pfeilhaft von dem kleinen Lärchen bis zum Einfluß des Flusses
in das Landwasser zu führen und offentlichem Gebrauch.
Dieses Wasserwerk bleibt nach dem Eigentümern der
Fischerei in Zeit mit demselben aufzulegen und zu führen
Eigentümer über.

3. Dafür bezogst Du von den Grunten fl. 80 jährlich
aufzig Gulden u. zwar die neun ersten bis in 8 oder 10 Tagen
die übrigen fünf bis von 40 fl. bis in zwei Monaten d. i. Ende
Juli 1828.

4. Lexi Arbeiten in Fußmarschen haben die Bürger der
Gemeinde Soluk bei zeitigen Aufstehen in gleicher
Leistungsfähigkeit vor Vorreist vor fremden.

5. Jeder Ligamentkammer dieser Ovarien oder Uterus ist ein

Der ein Pfund sein u. sich diesem bedarf
wiederen weiß, weiß sich mit diesem mehr
Zusagen des Contents übereinstimmen u. sich übrigen
Zinsfußgalt bezeugen.

Für Bestätigung seiner beiden
Theile unterschrieben
Saluz den 22. Mai 1887

In Namen des Gemeinderathes
des Urbans Martin Versel

12.3. April 1887.

Kaufkontrakt
zwischen
Herrn Carl Rascher, Ingenieur in Chicago
als Verkäufer

40.
Herrn Anton Capeder, Pfarrer in Saluz
als Käufer.

über das Lignenzucht am Stein
samt Zugför.

Abgeschlossen zu Saluz am 21 Juni 1887.

Der Verkäufer,
für denselben der Herr: Luvollmächtigt:

Er. Wirth.

Der Käufer:

Ein las praulas de pli che mo praulas?

Da Alfons Maissen, Cuera

Caspar Decurtins ei igl emprem ed era il pli impurtant rimnader de *praulas*, novellas, détgas, legends etc. della Surselva. Ella *Crestomazia Retoromontscha*, volum II, edescha el, sper bia autra rimnada, 121 praulas. En sia introducciun di el ch'il liung temps de rimnada hagi giu in grond success concernent la praula. Decurtins veva ina gronda survesta europeica partenent la litteratura populara e saviu scarpil las praulas jastras da quellas anzi tipicas per la muntogna grischuna. Las praulas che van tras ils liungs temps e tschentaners d'in pievel a l'auter survegnan, ina gada stazionadas e sesentas en ina vallada, novs accents, novs motifs en niev lungatg. Decurtins che ha segiramein igl emprem studegiu ils gronds umens dellas tradiziuns popularas e della praula en Germania, las rimnadas e scartiras dils *frans Grimm* etc., ei igl emprem staus inclinaus de punctuar l'influenza dal nord en moda onz ferma. El vegn denton en stretgs contacts culla litteratura populara de tiaras neolatinas. En connex cun *Flurin Camathias* e sias ovras, savens intimadas da Caspar Decurtins, savein nus cun tgei ferventadad el accentuava las tiaras de frans e sora neolatinas e romontschas, ils Provenzals, ils Catalans, Franzos, Spagnols, Portughes e Talians. El ha studegiu il grond Catalan *Frédéric Mistral*, enconuschiu las ovras d'in *Giuseppe Pitre*, nassius a Palermo 1841 e morts leu 1916, igl onn della mort de Decurtins. Quei miedi e grond scrutader dellas tradiziuns popularas, ei en sia lavur e publicar cun fervenza fetg semegliants a nies «Liun de Trun». Pitre ha fundau in «Museum ethnografic» a Palermo ch'ei enconuschents sut siu num (cheutras semegliants a *Frédéric Mistral* che ha fundau il magnific Museum ethnografic ad Arles). Giuseppe Pitre, — era el pèr en ses davos onns (1910) daventaus professor della «psicologia de pievels» a Palermo —, compilescha da 1871–1913 ina specia de *Crestomazia* en 25 volums ch'el numna: «Biblioteca dellas tradiziuns popularas della Sicilia». Vitier vegnan 16 volums cul tetel: «Curiositads popularas tradizionalas». Sco quei che Decurtins vess bugen giu ediu ina retscha de cudischs (ISCHI) (sch'il temps vess giu tunschiu) ha Pitre realisau da 1880–1906 ina specia d'Annalas, igl: «Archivio per lo studio delle tradizioni popolari», en 24 volums. De quell'ovra eis el staus fundatur ed editor.

Ferton ch'ils frans Grimm (Jacob 1785–1863, Wilhelm 1786–1859) prendevan sut «Märchen» l'entira tradiziun litteraria, specifichescha la *Crestomazia* de Decurtins quella en categorias. En sia enconuschenta survesta litteraria distingua el: Litteratura scripturala e litteratura orala romontscha.

Sco gia menzionau ein las praulas, legends e détgas viaggiadas per part da pievel tier pievel. Quei vala era per la canzun populara. Tier quella ein ils characters divers pli bein distinguibels. Las melodias pli ch'ils texts. La basa musicala ha autra structura, autras ragischs.

Ils scientists d'etnografia han gia avon tschentaners empruau ded eruir il liug d'origin della praula. Quei ei caussa schi greva sco de vuler destinar il liug dil paradis terester! Cun raschun vegn priu oz che plirs pievels sappien haver giu igl origin. La praula auda tier mintga pievel ed ei, tenor l'idea de biars perderts, il spieghel de lur olma. Auncallura ha la scienza populara saviu constatar influenzas, motifs ed entiras praulas ch'ei vegnidas colportadas neu dagl Orient, neuasi dall'Africa. Ins patratgi allas sviultas de pievels, allas conquistas entras ils Terchs, las cruschadas, ils mercenaris, l'occupaziun dils Maurs en Spagna etc. En quei connex fan ins bien de dar in'egliada sur mar vi ell'America. L'entira tradiziun ei viaggiada vi leu cun ils immigrants e viva e semida vinavon tenor las leschas della tradiziun orala.

Il studi dellas praulas, rimnadas e zavradas ei ina caussa che ha fascinau e fatschentau tut las tiaras d'Europa, de tuts lungatgs e characters nazionals. Il 19. tschentaner ei cheu de metter en postament. Gia lu fuvan las tradiziuns popularas per ir a smerscha. De menar las davosas auas claras en fotaunas regenerontas fuva la mira de biars umens de senn e tempra ideala. Bia ei vegniu rimnau e per part sestagnau. Co ils temps ded oz seconfruntan cun l'ierta de nos babuns ei ina damonda spinusa.

Las praulas europeicas ein per gronda part rimnadas en cudischs, studegiadas ed explicadas. Ins ha saviu rimnar mo empau de tut quei che fuva restau. Bia fuss aunc adina de far. Mo per talas lavurs ein sustegns materials scars e paupers.

Che la praula ei de pli che mo ina praula sere-sulta gia dallas paucas indicaziuns sura screttas. Per ina caussa che fuss buca buna ed impurtanta

vegness ca fatg tonta lavur, dau tonta peisa. La damonda pertgei motivs la praula vegn buca pli raquintada da generaziun a generaziun ei greva e complexa; quella fleivlezia dat neginas raschuns de bagatellisar sia impurtonza per l'educaziun dils affons e sco mied de formaziun en scola. Ei tucca denton ded applicar tut autras metodos per acquistiar danovamein senn e pratica dil compartgir. Tats e tattas han calau daditg de dar vinavon lur tradiziun. Igl ei mo pli stau pusseivel de nudar e fermar en cudischs in ton de lur sabientscha orala. Fuva la nova generaziun buca pli prompta, ni gia ils perdavons vegni staunchels? Ha il bab e la mumma ded oz la capientscha de seprofundar en quellas scartiras per plascher e formaziun dils affons, ch'ei aunc adina prompts de tedlar cun bucca aviarta las miraculusas historias che sesvolvan denter realitad ed incantissem, che meinan savens ils spërts giuvenils en sferas ch'igl affon po tonscher senza breigia. *Caspar Decurtins* ha rimnau 103 praulas e publicau ellas 1901 ella Crestomazia. Tgi ha fatg andantamein diever ded ellas? Forsa gest schi pauc sco dellas 100 canzuns popularas ch'el ha schau nudar ord il pievel e publicau 1902 ella Crestomazia III.

In grond diember de quei scazi sursilvan ha *Gian Bundi* translatau avon biars decennis per tudestg e publicau. 1955 ei quellas (Märchen aus dem Bündner Oberland) comparidas en nova ediziun cun maletgs de Aluis Carigiet. L'introducziun dil renomau professor e folclorist *Eduard Hoffmann-Krayer* (1864–1936), vegn surprida dall'emprema ediziun e manipulada. Cun quella ediziun de lungatg tudestg vulev'ins, sper intents primars, far enconuschents las treis autras nazions svizras culs scazis de litteratura populara romontscha. Il lungatg romontsch enconuschi ordeifer il territori negin auter ch'enzacons Romanists dil fatg! –

Suenter grondas stentas ed iniziativas edescha 1952 la Ligia Romontscha 80 praulas en niev vestgiu tenor la Crestomazia ed autras fontaunas. Cun adatg ein ellas vegnidas adaptadas allas novas pretensiuns ortograficas e stilisticas. Quella biala ediziun ei stada exaurida en ca. 10 onns. In nuncapeivel vacuum privescha interessents, las scolettas, las scolos da questa impurtonza lectura. Ins sepertgisa culla viarcla che las praulas romontschas seigien buca adattadas per ils affons e la scola, memia crudeivlas e malcuntenidas. Sco sche las enconuschentas praulas «Hänsel e Gretel», «Il luf e las siat an-solas», fussien pli crettas! Ins veva emblidau

ch'igl affon reagescha tut auter ch'ils carschi sin praulas. Las crudeivladads en praulas ein giustificadas cun las normas dil bien e dil schliet, della sinceradad, faulsadad, della perfidia, intriga, beinvulientscha e buontad. E da cheu succeda la pagaglia ni il castitg meritau. La praula va il pli savens ora en bein. Ils nauschs ston ceder, il bien vegn remunerau.

Oz vein nus puspei nossas praulas en nova ediziun. Schebein ellas vegnan mo legidas, buca pli raquintadas en scola, en casa, ei buca ded eruir. A siu temps vein nus saviu constatar, dend a classas seminaristicas las 80 praulas per la preparaziun orala, in grond interess davart ils seminarists. E la gronda sorpresa: quasi tuts ein sepresentai cun gronds duns de raquintar. Mai ei vegniu pretendiu en quei temps che la praula romontscha seigi buca adattada, memia criua. Novissims meinis da respectabels pedagogs e psicologs della praula beneventan la praula che buca mo sularescha e cuviera la malignadad e crudeivladad humana, mobein lai valer che mintga affon hagi ella veta era de seconfruntar cul schliet e malvugliu. Nus savein che affons puper-gnai ein buca ils pli stateivels e resistentis leuo en in mund plein cruschs e travaglias.

Nua deigi il scolast sursilvan ir per praulas en cass che las romontschas satisfan buc? La praulas dils frars *Jacob e Wilhelm Grimm* ein lev de survegnir. Pli maneivel ein ediziuns de praulas grischunas. Gia 1916 ein talas vegnidas publicadas en: *Volkstümliches aus Graubünden*, ediziun de varga 600 paginas che sebase sin las 3 parts: «*Volkssagen aus Graubünden*», stadas rimnadas e tschentadas ensem da *Diethelm de Jecklin* denter 1874 e 1878.

Mo nus stuein gnanc ir schi lunsch. In compatriot surmiran, expert sco negin auter en caussa praulas, *prof. dr. Leza Uffer*, ha ediu 1945 sia ovra fundamentala: *Rätoromanische Märchen und ihre Erzähler* (ein Beitrag zur rätischen Märchenforschung). Plinavon ha el publicau: «*Las Tarablas da Guarda*», 1970, lu era «*Las praulas de Barba Plasch*», etc. Nus essan pia ca paupers en praulas! Sco quei che las voluminusas ovras de litteratura orala romontscha de *Arnold Bächli* muossan, fuss ei schizun pusseivel de recaltgar ord bucca da nos vegls novas praulas, détgas e legendas.

La damonda della presentaziun de tala tradiziun a casa ed en scola vegn ad occupar mintga scolast, e quei adina puspei. Ei drova carezia per la caussa, mo era curascha. Empruar ei meglier che nuot far! La reacziun della classa entruidescha. E mintga classa fa autras pretensiuns.

Eulalia m'ha guardà cun ögliada bunatscha e prusa

Giö auditiv da *Victor Stupan*, Cuera

Duos plets sün via

La redacziun da la gazetta «Radioscola» ha giavüschà ch'eu fetscha üna pitschna introducziun pel gö auditiv previs pels 26 schner e 2 favrer 1979. Eu less però trar ün rinch ün zich plü larg, pigliond in ögl generalmaing il teater in scoula e specialmaing il gö auditiv.

Süvent ed in part cun buna radschun ans vaina fat l'imbüttamaint cha nus umans dal 20avel tschien-tiner sajan d'vantats passivs. Passivs in dumondas politicas! Eu nu pens gnanca als partits politics chi han fadia da surgnir commembers, mo a las votaziuns cun pitschna partecipaziun.

Passivs invers la baselgia! Nus eschan bod tuots commembers dad üna o tschella baselgia, mo apun-ta, commembers passivs. Il ravarenda predgia dumengia per dumengia, nus stain a chà o giain in baselgia, mo in mincha cas laschaina ch'el fetscha, tadlain e tschain.

Impustüt a la scoula vain fat l'imbüttamaint da la passività. La «scoula activa» nun es per inguotta daspö decennis il plü important postulat da la pedagogia moderna. Bliers magisters, impustüt tanter ils giuvens, han gnü occasiun da s'occupar intensivmaing al seminar da quist problem ed han lura – entrats in pratcha – provà tant co pussibel da til realisar:

- cun activar l'instrucziun in general
- cun trattar tscherts problems in cumünanza da magister e scholars
- cun fuormar gruppas da scholars chi provan da sai da gnir a bröch sainza cha'l magister tils pre-schainta las plattanzas fattas e cottas sün maisa.

Quists pèr exaimpels dessan valair sco insaj general.

Eu craj cha per la scoula activa il «giovar teater» füss da gronda importanza. Cun dir «füss» n'haja eir fingià dit ch'eu ma temma chi vegna fat massa pac adöver da quella pussibilità. Eu dod la risposta, chi manca la litteratura rumantscha. Quai es güst, e tantüna ün problem chi po gnir scholt persunalmaing da mincha magister, da prüma primar fin terza secundar. Cun buna vöglia es mincha magister (las magistras van in quist cas eir suot il titel «magister») bun da dramatisar üna paravla, ün raquint, ün act istoric e perfin da s-chaffir alch tuottafat nouv. La rapreschantaziun po avoir lö be in classa, forsa per tuot la scoula a la fin d'ün on scolastic, o dafatta pels creschüts in cumün o eir our d'cumün. Bliers varan temma da la critica. Forsa cun radschun. Perchè i dà adüna tscherts criticasters chi assistan a rapreschantaziuns be cul rispü cotschen in man. Laschain chi fetschan e pensain cha critica per amur da la critica o be per satisfar la vanità dal criticaster s'vess es absurda, impè cha'l giovar teater ha üna gronda valur in sai. I's giova teater in scoula per amur dal teater s'vess, per amur dals scholars actuors, in prüma lingia per activar l'instrucziun e pür in segunda lingia pels audituors. Chi chi nu sa quai, es da cumplondscher.

Eir las emischiuns «radioscoula» fan massa pac adöver dal teater, dal gö auditiv. Quai sa la redacziun fich bain. Mo seis redactur es dependent dals collavuratuors. Perquai ha signur dr. Alfons Maissen giavüschà, bricha ch'eu fetscha üna emischiun radioscoula, mo ch'eu fetscha ün gö auditiv.

Eu n'ha fat. Eir eu nun ha chattà ningüna meglidra via co da dramatisar ün raquint ch'eu n'ha scrit avant divers ons. El vain giovà da creschüts. Malavita! Per motivs pratics! Sch'eu füss amo magister activ, laschessa giovar a meis scholars.

Il gö sco tal es vairamaing facil d'inclejer. Tantüna nu vulessa interlaschar da dar alch tschögns chi pudessan far il bsögn da muossavia a tuot quels magisters chi's dan la paina dad introdüer il gö avant l'emischiun:

- La vendita da la Patria es ün problem chi'ns dà amo adüna bier da chefar e fuorma la culissa da quist gö auditiv. Plü chafuol söglian:
- L'uman chi per üna o tschella chaschun decida da far alch ch'el vairamaing *nu* vuol.
- La relaziun tanter «eu e tü», in quist cas tanter hom e duonna.
- Il mumaint sorprendent dal gö es üna *duonna* chi tascha e muossa uschea cha cun taschair da las jà as vaina meglader a bröch co cun discuorrer.
- L'aziun exteriura, ils cumpraders rafichuoss, promouvan be quai cha Jachen Carlin ha bel e da prüma in sai «l'attachamaint per sia acla, per sia muaglia, impustüt per sia vacha premiada, per Eulalia». El discuorra cun ella sco cun ün uman, ed el incleja sia lingua.

Resumaziun en sursilvan: Dus plaids sin via!

En sias sura reproducidas explicaziuns less *prof. Victor Stupan* slargiar empau il tscherchel tematic de siu *giug auditiv* ch'el ha preparau per nossas scolast e prender en egl era il «teater en classa». Ins fetschi savens reproschas al carstgaun dil 20. tschentaner d'esser daventaus spirtalmeins passivs, passivs ella politica, en caussas de baselgia etc. Il medem vali era per la scola. Buca per nuot s'occupeschien ils pedagogs dapi decennis intensivameins vid quei problem modern ed impurtont: cun activar l'instrucziun en general, cun tractar problems en cuminonza de scolasts e scolars, cun formar «gruppas de scolars» che sesprovan de vegnir a frida cun materias formalas e spirtalas senza igl agid direct e massiv davart il scolast.

Il teater en scola seigi de gronda muntada, mo mied oreifer memia pauc applicaus. Ins sappi far la reproscha che la litteratura romontscha hagi pauc de porscher en quei grau. Mo da l'autra vart hagi mintga scolast la pusseivladad de dramatisar praulas e raquintaziuns per activar il teater en scola, d'improvisar fatgs e patratgs adattai midond els en accziuns scenicas. Ils biars dils scolars fetschien bugen teater. Ils schenai vegnien cheutras animai de collaborar senza tema. Ils scolars stuessien en emprema lingia far teater per promover lur atgna formaziun, en secunda lingia per ils aspectaturs.

Las emissiuns RS han tochen dacheu mo darar saviu realisar giugs auditivs (Mira en quei senn: RS III, 1, 1958, da Hercli Bertogg: *Praula e getga*. – RS III, 2, 1958: *Clau Maissen*, da Teodosi Candinas. – RS XI, 2, 1966: *Üna sentenzcha salomonica* (Nus giovain teater), da Jon Semadeni. – RS XVI, 2, 1971: *Il nov büschmaint dal rai*, praula d'Andersen, damatisada da Jon Semadeni. – RS XIX, 2, 1973: *Ils treis vents*, praula dramatisada da Alfons Maissen).

Per siu «Giug auditiv» ha *prof. Victor Stupan* fatg diever d'ina raquintaziun ch'el veva scret avon enzacons onns. El stat mal che carschi fan las rollas e buca scolars. Mo scolasts che han traso lur scolars a disposiziun savessen far quei tgunschameins cun lur discipels.

Il giug auditiv: «Eulalia» ein levs de capir, era per ils buca Engiadines. Per la Surselva vein nus dau entgins enviaments ell' *Orientaziun* della pagina. 2.

A.M.